

Frazeológiai egységek mint a szókincsbővítés eszközei

1. A történeti frazeológia szükségességéről. A frazeológia történeti aspektusait viszonylag keveset kutatták. Ennek több oka is van: a történeti nyelvészet a lexémák fonológiai és szemantikai változásait meglehetősen alaposan feltárta, de kevés figyelmet szentelt a több szóból álló szóképzleti egységek változásainak. Inkább csak a frazeológiai egységek eredetének magyarázataira, a mögöttük álló metaforikus és metonimikus kapcsolatokra irányult figyelem, de gyakran ez is inkább a művelődéstörténet vagy a folklorisztika művelői részéről. Tény ugyanakkor az is, hogy a 20. század során nagyon megerősödött frazeológiai kutatások is alig fordítottak figyelmet a frazémák történeti változásaira.

A frazeológiai kutatásban azonban az utóbbi néhány évtizedben kezdtek felérsődni olyan hangok, amelyek egyre inkább követelték, hogy a frazeológia ennek az aspektusnak is szenteljen nagyobb figyelmet (vö. pl. BURGER 1977, 2012; FILATKINA 2007; MOKIENKO 2002). A magyar nyelvtudományban HADROVICS LÁSZLÓ volt az, aki elsőként határozottan kiállt a történeti frazeológia megteremtése mellett – éppen itt a társaság közgyűlése előtt 1991 decemberében tartott előadásában, majd a Magyar Nyelvben (HADROVICS 1992).

Az elmúlt évtizedben magam is egyre inkább ennek a kérdéskörnek szenteltem a kutatásaim fő irányát, s az eredményeket tanulmányaim mellett az MTA-doktori értekezésemben, illetve az ebből készült monográfiában foglaltam össze (FORGÁCS 2021). Ennek a kötetnek egy hosszabb része a frazeologizálódási folyamattal foglalkozik. Ebben az előadásomban, ill. tanulmányomban – könyvem számos megállapítását felhasználva – ennek a folyamatnak egy részaspektusát szeretném röviden körbejárni: a frazeológiai egységek létrejöttének főbb módozatait mutatom be a szókincs gyarapításának szemszögéből.

2. A szókincs bővítésének lehetséges módozatai. A szókincs bővítésének három fő módozatát ismerjük. Az egyik a szókalkotás, ennek során új lexikális egységeket hozunk létre. A második módszer a lexikális kölcsönzés: ennek során valamely idegen nyelvből veszünk át vagy fordítunk le lexikális elemeket (jövevényszó, idegen szó, tükörszó, tükörszólás). A harmadik módszer pedig

a jelentésváltozás: ennek során egy meglévő lexéma alakilag változatlanul vesz fel a korábbihoz képest további jelentés(ke)t.

Ezek az eljárásmodok a szókincs bővülésének aspektusából gyakran párhuzamosan is működnek, s ezek eredőjeként jönnek létre új megnevezési egységek. A szóalkotás például történhet az adott nyelv saját szóalkotási szabályai alapján, de idegen minták nyomán is (tükörszavak, tükörszólások). Új jelentések is létrejöhetnek figuratív jelentésváltozással (metaforikus és metonimikus névátvitelek, pl. *az üveg nyaka, az eke szarva*), de idegen minták nyomán is (tükörjelentések, pl. *ablak, egér*), de ide tartozik a megnevezett dolog változása folytán bekövetkező jelentésváltozás is (pl. *lábás, toll*).

A történeti nyelvészetben számos munka tárgyalja ezeket a fenoméneket, de szinte mindig csak a lexémákra koncentrálva. A szóalkotás technikáinak bemutatása többnyire kimerül a szóképzés és a szóösszetétel, valamint a ritkább szóalkotási módok leírásában, ahogy a lexikális kölcsönzés és a jelentésváltozások tárgyalása is túlnyomórészt a lexémákra összpontosít. A szókincs változásait tárgyaló munkák többsége ugyanakkor figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a lexikális egységek között nem kis számban találhatók állandósult szókapcsolatok is, azaz a *szóalkotás* terminusnak ezek létrejöttét is le kellene fednie, mint ahogy a lexikális kölcsönzésnek is vannak frazeológiai aspektusai.

A szókincsbővítés lehetséges technikáinak leírásába tehát egyértelműen be kell vonnunk a frazeológiai egységeket is. Ezek forrásvidéke persze igen változatos lehet: az állandósult szókapcsolatok létrejötte természetesen a szóalkotáshoz áll legközelebb, de a lexikális kölcsönzés, sőt a jelentésváltozás tekintetében is számolni kell a több szóból álló lexikai egységekkel. Mindezek figyelembevételével a szókincs bővítésének lehetséges útjait a következőképpen vázolhatjuk fel:

A) Új megnevezési egységek (lexémák, frazeolexémák, mondat formájú klisék) létrehozása

a) Szóteremtés révén létrejött lexémák (indulatszók, hangutánzó, hangfestő szavak), pl. *jaj, puff; brekeg, béget; bandukol, caplat ~ caflat*.

b) Szóalkotással keletkezett lexémák (képzett és összetett szavak, ritkább szóalkotási módokkal – rövidülés, rövidítéses továbbképzés, betű- és mozaikszók, kontamináció stb. – létrehozott lexikális egységek), pl. *asztalos, székláb, labor; MÁV, csokréta*.

c) Több szóból álló lexikális egységek (állandósult szókapcsolatok), pl. *pult alatt, borsot tör vkinek az orra alá, Ajándék lónak ne nézd a fogát*. Ezek létrejöhetnek a gyakori együtt használat folytán spontán is, de képes beszéd vagy körülírás eredményeként szándékosan is létrehozhatók.

B) Lexikális kölcsönzés

a) Szóátvétel (idegen szavak, jövevényszók; speciális típusok: vándorszók és nemzetközi szó, pl. *búza, bor; herceg, apáca; selyem, gyömbér, tárkony; antropocentrikus, génusz, bioszféra*).

b) Frazémák eredeti alakban való átvétele (pl. *ab ovo, summa summarum; Mädchen für alles, sag' schon, von Haus aus; l' art pour l' art; dolce vita; time is money*).

c) Tükörszavak alkotása idegen minták alapján (feltétel: a mintául szolgáló lexikális egység alakilag összetett és motivált kell, hogy legyen, pl. *Tiergarten* → *állatkert*, *Treppenhaus* → *lépcsőház*; *humanitas* → *emberség*).

d) Tükörszólások alkotása idegen minták alapján (pl. ném. *jmdm. etw. auf die Nase binden* → *vkinek az orrára köt vmit*; ném. *einen Bock schießen* → *bakot lő*; ang. *I come to bury Caesar, not to praise him* → *Temetni jöttem Caesart, nem dicsérni*).

C) Jelentésváltozás

a) Lexémák figuratív jelentésváltozása (metaforikus és metonimikus átvittelek, pl. *(ablak)szárny, (eke)szarv, vas 'aprópénz', az egész falu 'a falu lakói', fejenként 'személyenként'*).

b) Frazeolexémák jelentésváltozása (poliszém szókapcsolatok létrejötte, pl. *majd kiugrik a bőréből* – '1. nagyon örül, nagyon elégedett; 2. roppant türelmetlen, izgatott'; *lábra áll* '1. betegségéből felépül; 2. rendezi megingott <anyagi> helyzetét, erőre kap').

c) Jelentésváltozás idegen hatásra: tükörjelentések (pl. *egér, felhő, ablak; szerecsent mosdat, szerecsenmosdatás* – a ném. *Mohrenwäsche* kifejezés hatására, vö. FORGÁCS 1996).

Ami az egyes típusok számszerű megoszlását illeti, kijelenthetjük, hogy a frazémák keletkezésének domináns módja egyértelműen az új frazémák létrehozása, ami a szóalkotás körébe sorolható eljárásmod. Egy nyelv frazémaállománya ugyanakkor gyarapodhat lexikális kölcsönzés révén is: vagy idegen nyelvű szókapcsolatok közvetlen átvételével, vagy a szókapcsolatok pontos lefordításával.¹ Végül – igaz, az eddigieknél jóval kisebb számban – vannak olyan frazémák is, amelyeknek a jelentése változik meg. Ez az esetek többségében jelentésbővülést jelent (paralel vagy szekunder metaforizáció, l. később), de természetesen az is előfordulhat, hogy egy korábban többjelentésű frazeológiai egység jelentései közül valamelyik visszaszorul vagy akár teljesen kiveszik, ezáltal annak felhasználhatósága szűkül. De vegyük szemügyre az egyes típusokat kicsit részletesebben is!

3. A frazeológiai egységek keletkezése. A frazémák keletkezésének a folyamata több aspektusból is megközelíthető. BARZ szerint (1985: 123) a frazeologizálódási folyamatok osztályozására és leírására az őket létrehozó kiinduló bázis nyújthat megfelelő alapot. Ennek megfelelően a frazeologizálódás általa vázolt tipológiájában a kifejezésekben szereplő komponensek jelentése

¹ Ez utóbbi esetekben figyelniük kell azonban a hamis barátok (*faux amis*) problematikájára, mert előfordulhat, hogy a pontos szerkezeti megfelelés mellett eltérő az egységek jelentése (m. *veri a mellét* 'dicsécszik' – ném. *sich an die Brust schlagen* 'bűnbánatot gyakorol, meakulpázik' stb.).

és szerkezete a meghatározó, illetve azok a szemantikai és alaki változások, amelyek ezen a bázison a frazeologizálódási folyamat során végbemennek. MUNSKE viszont (1993: 489–490) inkább a frazémák motiváltsága oldaláról közelíti meg a frazeologizálódás kérdéskörét. Ez azt jelenti, hogy főként az állandósult szókapcsolatok keletkezésének módjára koncentrál, s ennek megfelelően alkotja meg saját osztályozását. Mindkét felosztásban vannak jól használható, de vitára okot adó szempontok is, ezért röviden mindkettőre kitérek.

3.1. A frazeologizálódási folyamat BARZ nyomán. BARZ szerint (1985: 123) a frazeológiai egységek keletkezése tekintetében különbséget lehet tenni primer és szekunder frazeologizálódás között. A két csoport abban tér el egymástól elsősorban, hogy primer frazémák nem-frazeologikus bázisból születnek, míg a szekunder frazémák már meglévő frazémák továbbalakításával. Ezért a szekunder frazeologizálódást egyes kutatók frazeológiai derivációnak nevezik (vö. pl. FLEISCHER 1997: 189–191). Természetesen tisztában kell lennünk azzal, hogy mint oly sok nyelvtani osztályozás esetében, itt is nem kis számban találunk olyan egységeket, amelyeknek egyik vagy másik csoportba való besorolása vitákra adhat okot.

3.1.1. Primer frazeologizálódás. Primer frazémák BARZ szerint (uo.) kétféle bázisból jöhetnek létre. Egyik részük szabad szókapcsolatokból válik állandósult szókapcsolattá, másik részük pedig olyan szerkezetekből születik, amelyek szabad szókapcsolatként nem fordulhatnak elő. Az első lehetőség sokkal gyakoribb: BARZ szerint az ilyen irányban folytatott gyakorisági vizsgálatok azt mutatják, hogy a frazeológiai neologizmusok több mint a fele ebbe a csoportba sorolható be (uo.).

Az első csoportot BARZ többek között a *Das kannst du vergessen!* kifejezéssel szemlélteti, amely szabad szókapcsolatként azt jelenti, hogy 'ezt elfelejtheted'. Csaknem egyezik ezzel a belőle alakult állandósult szókapcsolat jelentése is, de ott már a 'lebecsülés, lefitymálás, ócsárlás' értelem dominál. Hasonló példa lehetne a magyarból a *vki/vmi előtt v. vkinek kalapot emel* szólás is. Ez kezdetben csak a köszönéshez társuló tiszteletadás gesztusát tartalmazta, s később alakult ki az 'elismeri vkinek/vminek az érdemeit' értelme. Ha pusztán a köszönről van szó, akkor csak pusztán kollokációról van szó, de ez később szólásként már átvitt értelművé is válhat, s valaki érdemeinek az elismerésére vonatkozik.

A szabad szerkezetekből létrejövő frazeológiai egységeknek egyik alkategóriájában nem is zajlik figuratív jelentésváltozás. Ide tartoznak az ún. megnevezési sztereotípiák (Nominationsstereotype), amelyek esetében idiomatizálódás nélkül történik a szókapcsolat fogalmi konszolidálódása, összeforrása, pl. *állami gazdaság, körzeti megbízott, fenntartható fejlődés* stb. Ebbe a csoportba sorolhatók a különféle szaknyelvekben előforduló frazeológiai terminus technikusok is (pl. *szolgalmi út, ökológiai lábnyom*) vagy a kollokációk, amelyeknek tagjai között a gyakori együttes használat következtében egyfajta lexikai szolidaritás, affinitás jön létre (pl. *alapvető emberi jogok, objektív nehézségek, szemünk előtt formálódik, eléri vkinek/vminek az ingerküszöbét* 'foglalkoznak vele, tárgyalják').

A primer frazeologizálódás egy másik típusába olyan állandósult szókapcsolatok tartoznak, melyek egy szabad szókapcsolat metaforizáción vagy metonímián alapuló jelentésváltozása folytán születnek, mint pl. *olajat önt a tűzre* 'még jobban elmérgesíti, kiélezi a helyzetet', *megmossa a fejét vkinek* 'megszidja, megdorgálja, korholja' vagy *mossa (a) kezeit* 'mentegetőzik, elhárítja a felelősséget magától'.

A primer frazeologizálódás útján létrejövő kifejezések harmadik csoportjába BARZ szerint (1985: 124) olyan fordulatok tartoznak, amelyek nem szabad szókapcsolatok pusztá állandósulásával jönnek létre, de nem is szabad szókapcsolatok figuratív jelentésváltozásával. Ebben a típusban a nyelvhasználók váratlan, meglepő lexémakombinációkat hoznak létre, amelyeknek az adott szókapcsolaton kívül gyakorlatilag semmi értelme sincs, a kifejezés literális, szó szerinti olvasata nem értelmezhető, pl. ném. *tote Hose sein* 'dögunalom van vhol' vagy *Beton unterm Pony haben* 'ostoba, buta [szó szerint: beton van a pónija alatt]'. Itt szándékosan csak BARZ német nyelvű példáit közlöm, ugyanis ezt a típust problémásnak tartom. Véleményem szerint BARZ nem elég alaposan vizsgálja meg ezeket a fordulatokat, a legtöbbnek ugyanis lehet – figuratív – értelmét találni. A *tote Hose* ugyan valóban 'halott nadrág'-ot jelent, de vélhetően – sikamlós metaforával – egy olyan (férfi)nadrágot, amelyben nem történik semmilyen esemény. A másik kifejezésben pedig a *Pony* vélhetően nem az apró lófajtát jelenti, hanem a homlokba fésült frizurát, az alatta levő *beton* pedig bizonyára a fejet, illetve az agyat. Vagyis a kifejezés értelme azért lehet 'ostoba, buta', mert az illetőnek 'beton van az agya helyén'.

3.1.2. Szekunder frazeologizálódás. A szekunder frazeologizálódás esetében a létrejött szókészleti egységek már meglévő állandósult szókapcsolatok továbbalakításával keletkeznek, azaz itt nem egyszerűen frazémák létrejöttével van dolgunk, hanem meglévő frazémák változásával. BARZ (1985: 126–127) az így alakult frazémákat is két csoportra osztja eredetük szerint: az elsőbe a nem átvitt értelmű frazémákból, azaz főként megnevezési sztereotípiákból (l. fentebb) *idiomatizálódás*, azaz *figuratív jelentésváltozás* révén létrejövő másodlagos frazémák tartoznak, a másodikba a már korábban frazeolexémává vált egységek *modifikációja* révén kialakuló egységeket sorolja.

3.1.2.1. Nem idiomatikus frazémák figuratív jelentésváltozása. A megnevezési sztereotípiák közül a főnévi értékűekre (pl. *fehértőpeny hipertónia, kétvonalas les*) kevésbé jellemző az idiomatizálódás, az igei fejű fordulatok között azonban egyáltalán nem ritka ez a jelenség, vö. pl. *bedobja a törölközőt* '1. <ökölvívásban> az edző jelzi, hogy versenyzője idő előtt feladja a küzdelmet → 2. <ált.> feladja a kilátástalan küzdelmet, befejez vmilyen tevékenységét'; *árnyékra vetődik* '1. <labdajátékban> a kapus mellévetődik a labdának → olyasvalamit tesz, amivel ő úgy gondolja, hogy eléri célját, valójában azonban célt téveszt'.

3.1.2.2. Korábban létrejött frazémák alakí modifikációja. A szekunder frazeologizálódás másik típusában a már meglévő frazémák alakí módosulásával jönnek létre az új egységek. BARZ szerint (1985: 127) ebben a típusban gyakran szükség van a kontextus fokozott mértékű bevonására, mert az alapul

szolgáló frazémákon végrehajtott változtatások sok esetben csak a kontextussal együtt érthetők. A változtatások többféleképpen történhetnek, s eltérő szemantikai következményeik vannak. A módosulások többnyire a kiinduló frazéma szerkezetét, valamint a komponensek mennyiségét és minőségét érintik, s különösen jellemzőek a közmondásferdítésekre, más nevükön közmondáspersziflázsokra (vö. pl. HRISZTOVA-GOTTHARDT–T. LITOVKINA–BARTA–VARGHA 2018, DÖMÖTÖR 1989: 128). A lehetséges változások közé tartozik a frazéma komponenseinek cseréje (*Több szem többet sír* vagy *Több szem több csipa*) vagy a kifejezés expanziója, illetve redukciója (*A pénz nem boldogít, csak a dolgok, amiket érte megvehetünk*), valamint a frazémák kontaminációja (*Ajándék lónak túros a háta*), továbbá a defrazeologikus deriváció (*baklövést követ el*). Ezeket a fenoméneket számos esetben leírták (pl. miként módosulnak frazémák a reklámok szövegében, viccekben stb.), de kevesebb figyelmet kapott az a tény, hogy nemcsak alkalmi módosulásokról lehet szó, hanem standardizálódott formákról is, amelyek a frazémaállomány részévé válnak (*összerúgják a patkót x rúgják a port* → *összerúgják a port*). Ezekre később még visszatérek.

3.2. A frazeologizálódási folyamat MUNSKE nyomán. MUNSKE a frazeologizálódás tipológiáját is a szókapcsolatok motivációjára alapozza, s négy nagyobb motivációtípust különböztet meg (1993: 489): a) morfológiai-szemantikai (rövidítve: morfológiai) motiváció; b) figuratív motiváció; c) szituatív motiváció és d) jelmező-motiváció (ném. *Zeichenfeldmotivation*).

Az első csoportot azok a frazémák alkotják, amelyek a keletkezésük idején teljes egészükben, a komponenseik szó szerinti (literális) jelentése alapján (morfológiailag és szemantikailag) motiválva vannak. Mint már BARZ osztályozásában is láttuk, elsősorban a megnevezési sztereotípiák, frazeológiai terminus technicusok, onimikus frazeologizmusok tartoznak ide, de számos kommunikációs formula, sőt közmondás is, ha szerkezetileg rögzültek, de nincs átvitt jelentésük (pl. *Kérem, tartsa a vonalat!* vagy *Minden jó, ha jó a vége*).

A második csoportba azok a kifejezések tartoznak, amelyeknek egészes jelentése az egyes komponensek vagy akár az egész szerkezet metaforikus, illetve metonimikus használatából nő ki. Ide tartozik az állandósult szókapcsolatok igen jelentős része, köztük azok a szólások, amelyeket a szakirodalom a frazeológia centrumába tartozónak tekint (pl. *tűzbe teszi a kezét vkiért, rossz fát tesz a tűzre, benne hagy a csávéban vkit, mossa kezeit*).

A harmadik csoportba olyan egységek tartoznak, amelyek összesített jelentése a keletkezésük idején szituatív módon odaértendő, de verbálisan ki nem fejezett komponensek révén jön létre. Erre a frazématípusra a szakirodalom kevés figyelmet fordít, bizonyára azért, mert viszonylag kevés egység tartozik a csoportba. Valóban vannak azonban olyan frazémák, amelyeknek egyes elemei elliptikusan elmaradnak a kifejezésből. MUNSKE egyik példája erre a típusra (i. m. 490) a *großer Bahnhof* szókapcsolat, amelynek jelentése 'nagyszabású, ünnepélyes fogad(tat)ás, amelyen sokan jelennek meg a pályaudvaron, illetve a repülőtéren', pl. *Der Popstar bekam einen großen Bahnhof* 'A popsztárnak nagyszabású fogadtatásban volt része'. A kifejezés teljesebb formája tehát a *großer Empfang am Bahnhof* volna, de a *fogadásra* utaló komponens el-

marad. Hasonló példák a magyarból a *Jössz nekem eggyel!*, a *Kapsz egyet!* vagy a *Kapsz a pofádra!* kifejezések.

A negyedik csoportba olyan kifejezések tartoznak, amelyek az előbb említett három mód valamelyikével keletkeznek, de egyes komponenseiket kicserélik, esetleg kiegészítik (vagy akár a kifejezés egésze kap valamilyen kiegészítést). A kifejezések cseréje vagy kiegészítése MUNSKE szerint (uo.) egy jelmező kereteiben történik meg. Ez a jelmező-motiváció a szekunder frazémaképződés különböző formáit teszi lehetővé, pl. szinonimák vagy antonimák révén (*nincs egy árva fityingje, buznyákja, petákja, vasa sem*, illetve *kis hal – nagy hal, felszálló ágban van – leszálló ágban van* stb.) vagy éppen elferdített frazémák létrehozásával (pl. *Ép testben épp hogy élek; Sok jó ember kis helyen is be tud rúgni*).

Az első három csoport esetében beszélhetünk MUNSKE szerint primer frazeologizálódásról, a negyedik csoport kapcsán pedig szekunder frazeologizálódásról.

4. A frazeológiai kölcsönzés. A frazeológiai egységek keletkezésében az új megnevezési egységek létrehozása mellett fontos szerepe van a lexikális kölcsönzésnek is. A frazeologizálódás szempontjából a kölcsönzött frazémáknak speciális státuszuk van, hiszen maga a frazeologizálódási folyamat az átdó nyelvben zajlott le, ugyanakkor az átvétel révén az átvető nyelv frazeológiai rendszerét gazdagítják (vö. BURGER–LINKE 1998: 746). A nem eredeti formában, hanem tükörfordításként átvett egységek pedig még sajátosabb helyzetben vannak, hiszen esetükben a frazéma mintáját az átdó nyelv szolgáltatja, ám a konkrét frazéma már az átvető nyelvben, annak elemeit felhasználva születik meg.

A frazeológiai kölcsönzés kérdésköre nemcsak a magyar, hanem más nyelvek esetében is meglehetősen feltáratlan terület. Ez bizonyára összefügg azzal is, hogy számos, több nyelvben is megtalálható kifejezés esetében igen nehéz eldönteni, hogy csupán fordítás révén honosodtak-e meg egyes nyelvekben, vagy azért, mert a motivációs háttérüket képező szokás, művelődéstörténeti hagyomány több nyelv beszélői számára is ismert volt, azaz esetleg párhuzamos fejlődés eredményeképpen, azonos szemlélet nyomán jöttek létre. Például a magyarban *orránál fogva vezet vkit* formában használt szólás pontos megfelelői megtalálhatók számos európai nyelvben (vö. pl. ném. *jmdn. an der Nase herumführen*, ang. *to lead one by the nose*, fr. *mener qqn par le bout du nez*, lat. *naribus trahere* stb.). Lehetne szó tehát afféle vándorszólásról, melynek közvetlen átdójaként a magyar nyelv esetében leginkább a német jöhetne szóba. Ugyanakkor a szólás nemzetközi elterjedtsége mégis más jellegű, mint azoké az európai vándorfrazémának tekinthető kifejezéseké, amelyek egy bibliai szállóigén vagy antik mesén alapulnak, és fordítással kerültek egyik nyelvből a másikba. „Ez a kifejezés ugyanis valamenyny nyelvben közvetlen szemléletből is keletkezhetett, mert azon a minden nép számára magától adódó megfigyelésen alapszik, hogy egyes szilaj vagy az emberi akaratnak engedelmeskedni nem akaró állatnak, különösen medvének, bivalynak, bikának karikát szoktak tenni az orrába, hogy annál fogva könnyen vezethessék, irányíthassák” (O. NAGY 1979: 372–373).

A frazeológiai kölcsönzés problémakörét lehet vizsgálni annak anyagi oldaláról: eszerint vannak eredeti, idegen alakban átvett egységek, tükörfordítással átvett frazémák és hibrid egységeket. Másrészt szokás foglalkozni az egyezések okaiival: ezek következhetnek a közös szemléletmódból, de fakadhatnak közvetlen nyelvi kontaktushatásból, azaz areális érintkezésből, az ún. frazeológiai internacionalizmusok esetében pedig a közös kulturális gyökerekre vezethetők vissza.

4.1. Idegen alakban átvett frazémák. Az idegen nyelvekből fordítás útján átvett frazémák mellett nem kevés eredeti alakban kölcsönzött szókapcsolat is van a nyelvekben. Ezeknek egyik érdekessége, hogy az egyes szavak általában nem kerülnek át az átvevő nyelvbe, de az illető szókapcsolat a gyakori ismétlés révén annyira meghonosodik, hogy szinte mindenki megérti, a szókapcsolat már-már olyanná válik, mint egy jövevényszó (vö. HADROVICS 1992: 141). Ide sorolhatók például az alábbi frazémák: *von Haus aus, für alle Fälle, summa summarum, dolce vita; time is money, by the way* stb.

4.2. Lefordított alakban átvett frazémák. Az idegen alakban átvett frazémák azonban inkább csak a jéghegy csúcsát jelentik a frazeológiai kölcsönzések tekintetében: sokkal nagyobb számban találunk tükörfordítással átültetett kifejezéseket. Ezek között különbséget lehet tenni szó szerinti (lexikálisan és szintaktikailag is pontos) fordítások és olyan megoldások között, amelyek kisebb lexikális, morfológiai vagy szintaktikai különbségeket mutatnak fel eredetijükhöz képest. Az első típusba tartoznak például az alábbi szólások: ném. *jmdm. einen Korb geben* → m. *kosarat ad vkinek*; ném. *einen Bock schießen* → m. *bakot lő*; lat. *hic et nunc* → m. *itt és most*.

A második típusra jó példát láthatunk a német *jmdm. einen Floh ins Ohr setzen* 'bolhát ültet vkinek a fülébe' kifejezés esetében. Ezt a német szakirodalom (RÖHRICH 1991: 462) a franciából való pontos fordításként kezeli (*mettre à quelqu'un la puce à l'oreille*), a magyarban viszont a *bolha* komponens helyébe a *bogár* lép, s az *ültet* ige helyébe is a *tesz* kerül (*bogarat tesz vkinek a fülébe*).

Fontos hangsúlyozni azt is, hogy ezeknek a kifejezéseknek az átadó nyelvben megvan a megfelelő motiváltságuk, ám ez az átvétel során gyakran nem világos az átvevő nyelv beszélői számára, s csak alakjuk és jelentésük alapján illeszkednek be az átvevő nyelv rendszerébe. Például a *fején találja a szöget* kifejezés mind konkrét, mind átvitt értelemben világosan motiváltnak tűnhet a magyar nyelvhasználók számára, hiszen arra gondolhatunk, hogy valaki a szög beverésekor pontosan annak a fejét találja el. Valójában azonban a szóláskutatók kiderítették, hogy a kifejezésnek ehhez a munkafolyamathoz semmi köze nincs, hanem a magyar szólás a német *den Nagel auf den Kopf treffen* fordulat tükörfordítása. A német szólásbeli *Nagel* viszont nem a közönséges szög jelöli, hanem a régi típusú céltáblák közepében egy hüvelyben mozgó fekete pecket, amelyet ha telibe találtak, akkor hátracsúszott, és kirúgta a céltábla mögötti mutatót, ezzel jelezve már messziről láthatóan a telitalálatot. Valószínű azonban, hogy a német kifejezés motiváltsága már akkor feledésbe merült, amikor annak fordítása gyökeret vert nyelvünkben, s feltehetően meghonosítói is már a kalapáccsal való szögbeverés képére asszociálhattak a szólás kapcsán (vö. O. NAGY 1979: 163–164).

A tükörfordítással a különböző nyelvekbe kerülő frazeológiai egységek jelentős része irodalmi úton terjedt el. Meglehetősen nagy számban találunk ilyen kifejezéseket: legtöbbjük a Bibliából és az antik irodalomból került a különböző nyelvekbe, de újabb korok széles körben ismert irodalmi műveiből, így például Shakespeare drámáiból is számos fordulat vált frazeológiai internacionalizmussá. A 20. század második felétől pedig már más médiumok, főként filmek is forrásává válhatnak szállóigéknek.

4.3. Hibrid frazémák. Az eredeti alakban átvett és a tükörfordítással átültetett frazémák között foglal helyet egy meglehetősen kis elemszámú csoport: a hibrid frazémáké. Ezek esetében fordítás révén kerül az átvett frazeológiai egység az átvevő nyelvbe, de az így alakult fordulat – az eredeti idegen nyelvi formában, esetleg kisebb hangtani módosulással – megtartja az eredeti kifejezés valamely elemét. JUHÁSZ JÓZSEF (1996: 62) a cseh beszélt nyelvből mutat be ilyen példát: *chtít samé extraburšty* (< ném. *eine Extrawurst wollen* 'kivételezést, megkülönböztetett elbánást akar'), MATEŠIĆ–PETERMANN (1987: 266) pedig a horvátnak a kajkáv dialektusából: *nešto je ajnc a* (< ném. *etwas ist eins a* 'elsőrendű, kiváló'). EHEGÖTZ szerint (1993: 88) a frazeológiai internacionalizmusok között is találunk hibrid átvételeket, pl. ang. *steal the show* ~ ném. (*jmdm.*) *die Show stehlen* ~ m. (*vkitől/vki elől*) *ellopja a show-t*, ám ebben az esetben a *show* lexéma a szólástól függetlenül is megvan a német vagy a magyar nyelvben, azaz nem a frazéma közvetíti ezt az átvevő nyelvbe.

4.4. A nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia okrendszere. Ha megvizsgáljuk az egyezések lehetséges okait is, megállapíthatjuk, hogy a különböző nyelvekhez tartozó frazémák kongruenciája, illetve ekvivalenciája több okból is létrejöhet. Alapvetően három fő típust lehet elkülöníteni.

a) Nemcsak nyelvi kölcsönzés révén alakulhatnak ki ilyen megfelelések, hanem a motivációs háttérüket képező kollektív világtudás, tapasztalatok, a hasonló életforma, gondolkodásmód, szokásrendszer alapján létrejövő párhuzamos fejlődés eredményeképpen is.² Ilyenkor tehát nincs szó kölcsönzésről, de többnyire nagyon nehéz eldönteni, mennyiben tekinthetők egyes megfelelések a párhuzamos fejlődés eredményének, mennyiben más nyelvek hatásának (vö. pl. m. *szelíd, mint a bárány* ~ ném. *sanft wie ein Lamm*; m. *fehér, mint a hó* ~ ném. *weiß wie Schnee*; m. *szívére vesz vmit* ~ ném. *sich etw. zu Herzen nehmen* stb.).

b) Nyelvek közti frazeológiai ekvivalencia a reális kontaktusok révén is keletkezhet, hiszen közismert, hogy nyelvek egymásra hatása nemcsak a lexémakölcsönzésben realizálódhat, hanem állandósult szókapcsolatok direkt vagy fordítás formájában való átvételében is (vö. FÖLDES 2010: 93 is). Néhány ilyen példa a Dunai nyelvszövetség köréből: ném. *der Schein trügt* ~ szlov. *zdanje klame* ~ m. *a látszat csal*; ném. *um nichts auf der Welt* ~ szlov. *za nič na svete* ~ m. *a világért sem* stb.

c) A különböző nyelvek ekvivalens frazémáinak igen jelentős részét viszont azok az egységek képezik, amelyek jelenléte az egyes nyelvekben a közös európai

² Ezekben az egyezésekben szerepet játszhatnak a kognitív metaforaelmélet érdeklődésének középpontjában álló fogalmi metaforák is.

frazeológiai hagyománynak köszönhető. Ezek forrását a közös kulturális gyökerekben, így elsősorban a bibliai szövegekben, illetve a keresztény hagyományban, az antik irodalomban, valamint a közép- és nyugat-európai civilizációs és kultúrkörben kell keresni. Ezekhez csatlakoznak az utóbbi időben megszorodott – többnyire az angolból elinduló – frazeológiai terminus technicusok is. A nemzetközi szakirodalomban ezekkel kapcsolatban különböző elnevezések is felbukkannak, pl. *frazeológiai internacionalizmusok* vagy *páneuropeizmusok*, az utóbbi időben pedig több szakmunkában találkozunk a *széles körben elterjedt idióma* (ang. *widespread idiom*, ném. *weit verbreitetes Idiom*) terminussal is (vö. pl. PIIRAINEN 2010: 168).

A nemzetközileg elterjedt, az egyes nyelvekbe többnyire tükörfordítással, de nemritkán idegen alakban (pl. *by the way, for your information*) beilleszkedő kifejezésekkel itt most nem foglalkozom, de ilyen, fordítás révén beilleszkedett kifejezések például az alábbiak: ang. *acid rain* ~ ném. *saurer Regen* ~ fr. *pluie acide* ~ m. *savas eső*; ang. *sustainable development* ~ ném. *nachhaltige Entwicklung* ~ fr. *développement durable* ~ m. *fenntartható fejlődés*.

A széles körben elterjedt idiómák között az egy bizonyos, beazonosítható szövegforrásra visszavezethető, intertextuális idiómák dominálnak: a vizsgált kifejezések nagyjából fele ide sorolható (vö. PIIRAINEN 2010: 169–170). Ezen belül is különböző alcsoportok rajzolódnak ki: a Biblián és az antik irodalmon kívül ide tartoznak még a különböző tanító mesék, fabulák, azaz népi elbeszélések nyomán ismertté vált egységek, valamint a középkorban elterjedt proverbiumok (*gemeinmittelterliche proverbiale Einheiten*). Ezekre is említsünk meg néhány példát!

Bibliai eredetűek az alábbi kifejezések: *báránybőrbe bújt farkas, tékozló fiú, az aranyborjút imádja, áll, mint Bálám szamara*; az antik irodalom a forrása az alábbiaknak: *kígyót melenget a keblén, bemerészkedik az oroszlán barlangjába; levágja az aranytojást tojó tyúkot; kikaparja a gesztenyét vkinek*; Európa szerte ismert népi elbeszélésekre vagy a középkorban Európa szerte ismert proverbiumokra vezethetők vissza a következő frazémák: *előre iszik a medve bőrére, a szénakazalban keresi a tűt, fejjel megy a falnak, két szék közt a pad alá esik, kettős nyelvvel beszél* stb.³

5. Frazeológiai egységek jelentésbővülése. A frazeológiai egységek útján történő szókincs-bővülés úgy is megtörténhet, hogy egy állandósult szókapcsolat további jelentés(ek)re tesz szert. A jelentés megváltozása lehet magának a frazeologizálódási folyamatnak is a velejárója, hiszen amikor például egy szabad szókapcsolat idiomatizálódik, átvitt jelentést vesz fel (pl. *megmossa a fejét vkinek* 'haját mossa' → 'megdorgálja'), akkor is jelentésváltozással állunk szemben.

A már frazémává vált szókapcsolatoknak is módosulhat azonban a jelentésük. Ez történhet úgy is, hogy egy szerkezetileg állandósult, de még konkrét értelmű szókapcsolat jelentése átkerül az absztrakt síkra: ez történik a szekun-

³ Ez utóbbiaknak remek képi ábrázolása látható id. Pieter Brughel Németalföldi közmondások című festményén is.

der frazeologizálódás azon eseteiben, amikor egy korábban frazeológiai terminus technicussá rögzült szókapcsolat kap idiomatikus jelentést (pl. *padlóra küld vkit* 1. 'ökölvívásban' megrendítő ütést visz be ellenfelének' → 2. '<átv> elbánik vkivel, ellehetetleníti'). Ebben az esetben már poliszém frazeológiai egységekkel állunk szemben, melyeknek van egy konkrétabb és egy absztrakt jelentésük is.

Bár nem olyan gyakori jelenség, de az is megtörténhet, hogy egy szókapcsolatnak egy már idiomatikus jelentése mellé fejlődnek további jelentései (szekunder metaforizáció) vagy egy szókapcsolat egyszerre több átvitt jelentésre tesz szert, s így lép a poliszémia útjára (paralel metaforizáció).

Az első típusban a metaforizáció nyomán létrejött jelentésre épül rá egy további metaforikus jelentés, a második esetben viszont csupán arról van szó, hogy az új jelentések azonos módon épülnek rá a szószerkezet eredeti, konkrét jelentésére. A paralel metaforizáció gyakoribb. Jellemző ez például azokban az esetekben, amikor élő és élettelen szemantikai jegyű bővítmények nagyjából azonos szemantikai „áttétellel” kapcsolódnak a kifejezés eredeti jelentéséhez, pl. *kemény dió* 1. '<vmi> fogas kérdés, nehéz feladat'; 2. '<vki> nehezen kezelhető, makacs ember' vagy *be van táblázva (vmivel) (vmennyi időre előre)* 1. '<vki> nagyon elfoglalt, minden ideje le van kötve'; 2. '<vmi> teljes kihasználtsággal működik, nincs szabad kapacitása'.

Inkább a szekunder metaforizáció körébe sorolhatók azonban az alábbi példák: *lábra áll vki/vmi* 1. 'fekvőbeteg meggyógyul'; 2. 'rendezi megingott <anyagi> helyzetét, erőre kap' vagy *bankot robbant vki/(vmi)* 1. 'vmely szerencsejátékban nyerő tétjével a bank teljes összegét elnyeri'; 2. 'hatalmas (anyagi) sikert ér el'.

6. Frazeológiai egységek keletkezése meglévő kifejezések modifikációjával. Frazeológiai egységek keletkezhetnek még oly módon is, hogy egy meglévő egység módosul a nyelvhasználók körében. A módosulások érinthetik a kifejezések alakját (komponensek kicserélődése, morfoszintaktikai változások), jelentését (a jelentés bővülése vagy szűkülése, a jelentésszám megváltozása) vagy akár a stílusértékét (pl. választékos vagy éppen szleng helyett köznyelvi), de ide tartozik az egyes egységek visszaszorulásának, sőt kihalásának kérdésköre is. Ezek a változások – különösen a komponensek cseréje – nemegyszer nagyon nehezen választhatók el a frazeologizálódási folyama⁴tól, hiszen a variánsképződés történhet a rögzülési folyamat (primer frazeologizálódás) során, azzal párhuzamosan is, de egy már lexikalizálódott kifejezésnek utólagosan is keletkezhetnek variánsai (szekunder frazeologizálódás)⁴.

A frazeológiai variánsok és a modifikált alakok közötti különbségtétel azonban nem könnyű. Gyakran előfordulnak például régibb korok szövegeiben olyan frazémák, melyekben a mai alakhoz képest bizonyos betoldásokat találunk (pl. ném. *sich ein gut Herz fassen* – ma: *sich ein Herz fassen* 'összeszedi a bátorságát, megembereli magát'). De hogy ezek a bővített alakok az alapforma későbbi

⁴ Egy kifejezés teljes variabilitásának bemutatása valóban igen nehéz, ez ugyanis egy kiinduló forma definiálását feltételezi, ennek megállapítása azonban még szinkrón vizsgálatok esetén sem könnyű, történeti vizsgálatokban pedig – a hiányzó kompetencia híján – még inkább problémás.

variánsai-e, vagy ezek már a saját korukban is a frazéma alapformájától való eltérésnek számítottak, azt szinte lehetetlen eldönteni. Elméletben könnyű megfogalmazni, hogy a frazeológiai modifikációk az alapformától való alkalmi eltérések, a gyakorlatban azonban a modifikáció, a variáns, a tévesztés és a véletlen kontamináció egymástól való elkülönítése gyakran igen nehéz, s hogy miként kezeljük őket, az nemegyszer pusztán a leírást végző kutató mérlegelésén múlik. Mindez történeti szövegekben hatványozottan érvényes (vö. DRÄGER 2012: 208–209). Mindezen nehézségek ellenére sem mondhatunk le azonban arról, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozunk, inkább csak azt szerettem volna jelezni, hogy mennyire összetett a frazeologizálódás folyamata, mennyire nehéz benne a frazeológiai egységek létrejöttének és lexikológiai rögzülésének folyamatát a későbbi változásoktól (pl. a modifikációktól s az ezekből esetleg „kinövő” újabb variánsoktól) elválasztani. De lássuk röviden a frazeológiai variánsok létrehozásának főbb típusait!

6.1. Lexémák cseréje a kifejezésekben. Frazémák lexikális variánsai többféle módon is létrejöhetnek. Keletkezhetnek variánsok szerkezetileg azonos, de eltérő komponensekből álló szabad szókapcsolatok frazeologizálódása folytán is, de ennél is nagyobb számban jönnek létre a meglévő frazémák komponenseinek cseréje révén (vö. BIERICH 2012: 102–103).

Az első típusba a primer frazeologizálódással létrejött variánsok tartoznak. Egy frazémának ugyanis nem csupán egyetlen szabad szókapcsolat szolgálhat kiindulópontjául, hanem több is, különösen, ha ezek szerkezetükben, képi világukban és jelentésükben nagyrészt megegyeznek. Az írott nyelvi – különösképp a lexikográfiai – norma kialakulása során azonban csak bizonyos formaváltozatok maradnak életben, más korábbi variánsok pedig kivesznek a használatból. Többnyire persze nem könnyű megállapítani, hogy az egyes változatok valóban szabad szókapcsolatokból jöhettek-e létre, vagy inkább csak pusztán komponenscserével. DUGONICS gyűjteményének (1820) Cselekedeti hasonlóságok című fejezetében előfordul például az *ökkel, mint az ökör* szóláshasonlat mellett az *ökkel, mint a tehén* változat is (1: 200). Ugyanígy a *zeng, mint a méh* kifejezésnek is megtalálni *zúg, mint a darázs* változatát is (1: 199). Ezek egyaránt alakulhattak elemcserével, de azonos szemléletből fakadóan szabad szókapcsolatokból is. Ugyanígy nem lehet igazából eldönteni, hogy milyen módon keletkeztek a ’nem szól’ jelentésű következő szóláshasonlatok: *hallgat, mint a prűcsök a lyukban; hallgat, mint a (sült) hal; hallgat, mint a hal a vízben; hallgat, mint a hugyó/süket disznó (a búzában/rozsban); hallgat, mint a tyúk a gyomban; hallgat, mint a tojáson ülő tyúk* (vö. MARGALITS 1896: 304). Könnyen lehet, hogy egyaránt vannak köztük azonos szemlélet alapján létrejött eredeti hasonlatok és komponenscserével alakultak is (különösen talán az olyan változatok tekintetében, mint *hallgat, mint a hal – hallgat, mint a sült hal; hallgat, mint a hugyó disznó a búzában – hallgat, mint süket disznó a rozsban*).

A variánsképződés másik típusában a korábbi korszakokban keletkezett frazémák komponensállománya a nyelv változási folyamatainak eredményeképpen modifikálódik. A szekunder frazeologizálódás során gyakran előfordul, hogy egy kifejezés valamely eleme egy ugyanabba a szófaji kategóriába tartozó összetevővel cserélődik ki. Ez a csere érintheti a kifejezés jelentését is,

ha például ellentétes értelmű komponensek kerülnek bele a kifejezésbe (*könnyű/nehéz szívvel* stb.) vagy valamilyen akcionális sorról van szó (*lendületbe hoz, lendületben van, lendületben tart* stb.), az esetek többségében azonban egymással szinonim összetevők cseréjéről van szó, amelyek felhasználása jelentésükben gyakorlatilag egyező variánsokat eredményez. Ezek zömmel főnévi komponensek (*nem ér egy fityinget/petákat/garast/fabatkát/fagarast/vasat sem* stb.), de más szófajú elemek cseréje is előfordul (*tiszta/fehér vmi, mint a patyolat; tudja/ismeri/érti a dürgést* stb.). A létrejött új variánsok eleinte párhuzamosan élnek a régi mellett, de idővel valamelyik változat (többnyire a régi) gyakran elavul, esetleg el is tűnik a használatból.

A komponenscsera a leggyakoribb a modifikációs eljárások között mind az okkasionális, mind az uzuális változatok esetében. Voltaképpen a n a l ó g i á s t e r e m t é s s e l van ezekben az esetekben dolgunk. De az analógiás teremtés körébe tartoznak azok a változatok is, amelyek úgy jönnek létre, hogy a kifejezés mögött álló gondolkodási modellnek (frame) vannak eltérő lexikális kitöltései. Ilyen esetekben gyakran a kifejezés számos eleme kicserélődik, de az azonos modell nyomán felismerjük az eredetit vagy a leggyakoribb variánst. Ilyen szerkezetazonos szinonimának tekinthetjük például a közmondások köréből a következőket: *Vén kecske is megnyalja a sót ~ Vén ló is megröhögi az abrakot ~ Vén darázs is megdongja még a mézes körtét*.

BURGER–LINKE szerint (1998: 750–751) viszonylag gyakori a komponenscsera a testrészneveket tartalmazó (szomatikus) frazémák körében. Ezekben az esetekben mind az eredeti frazéma szerkezete, mind a jelentése, sőt még a képi tartalma is nagyjából megőrződik, csak egy másik testrész kerül a kép középpontjába. Ilyen példák a németből a következők: *einem etwas unter Augen sagen* → *einem etwas ins Gesicht sagen* 'a szemébe mond vmit vkinek' [szem → arc] vagy *einem von der Nase bleiben* → *einem vom Leibe bleiben* 'elmarad mellőle' [orr → test].

Nagyon szép példáját találjuk a lexémacserének a *disznók elé gyöngyöt szór* szólásunk német megfelelőjében. Mint FILATKINA részletes korpuszvizsgálattal bizonyítja (2013: 40–41), a mai *Perlen vor die Säue werfen* kifejezésben korábban mindkét főnévi komponens helyén más lexémák is előfordultak. Különösen nagy változatosságot mutat a 'gyöngy' jelentésű összetevő, amelyet a legrégebbi előfordulásokban, így a Heliandban és a Tatianban, de még a középfelnémet, sőt a korai újfelnémet szövegekben is a *meri griotun / merrigroze / margariten* formákkal jelölnek: ezek a latin *margarita* 'gyöngy' főnévre vezethetők vissza. A középfelnémet korszaktól azonban ezt számos esetben felváltják más, szemantikailag rokon elemek, például *rótez golt* 'vörös arany', *edel gesteine, edel gestain* 'nemes kő'. Ezek mellett előfordulnak még más alakok is, például *muschgot vnd negelein* 'szerecsendió [Muskat] és szegfűszeg [Nelken]', *schöne rosen* 'szép rózsák' – ezek már a *Perle* 'gyöngy' elemmel kombinálódva.

A variációs lehetőségek azonban ezzel még nem merültek ki: a kifejezés második főnévi elemét illetően is találunk különböző változatokat. Míg a mai németben kizárólag a *Säue* 'disznók' elem szerepel ebben a pozícióban, addig a régibb korszakokban előfordul a névelőtlen *fuinon*, a *diu swîn* komponens vagy a *die schwein*

fűez, die vercken alak is, sőt a prepozícióval álló *werfen* ige helyett is állhat annak igeekötős változata (*vorwerfen*) is. Mindezen változatok helyébe azonban mára a teljesen rögzült *Perlen vor die Säue werfen* szerkezet lépett.⁵

Ez a példa remekül szemlélteti, hogy a komponenscserék esetében gyakran nem egyszerűen szinonimák, hanem ugyanabba a jelentésmezőbe tartozó elemek is válthatják egymást. A *Säue, Schweine, Ferkel* komponensek ugyan inkább a rokon értelmű szavak közé sorolhatók, ám a *Perlen (Margariten)* helyén megjelenő *rotes Gold, edel Gestein* már inkább a mezőösszefüggések közé tartoznak, mint ahogyan a távoli vidékekről származó, ritka fűszerek (*szerecsendió, szegfűszeg, gyömbér*) is azért jelenhetnek meg a kifejezésben, mert különösen értékesek voltak akkoriban.

6.2. A komponenscserék okai

a) A komponenscserének a szinonim variánsok létrehozatala mellett lehet az is oka, hogy az illető összetevő mint reália megritkul. Annak kifejezésére például, hogy 'nem szokott a tél kemény hideg nélkül elmúlni' régebbi nyelvünkben szokásos volt a *Nem eszi meg a farkas a telet* fordulat, régebbi szólásgyűjteményeinkben szinte csak ezt a változatot találjuk. O. NAGY (1976) viszont már tájnyelvi stílusmegjelöléssel közli, s a vele jelentésben egyező *Nem eszi meg a kutya a telet* változatot adja meg stílusmegjelölés nélkül. Ez a variáns újabb keletűnek látszik, 19. századi szólásgyűjteményeink közül egyedül MARGALITSnál található meg (1896: 480). A komponenscsere érthető is: régen az emberek könnyen találkozhattak még farkasokkal, amelyek különösen télen, élelem híján a lakott területek közelébe is bemerészkedtek. Mára azonban szinte teljesen eltűntek, szinte már csak állatkertben láthatók, s kuriózum, ha valamely vidéken egy-egy kóborló farkas felbukkan. Ezért teljesen érthető, hogy a farkashoz genetikailag, de a jelentésmező tekintetében is igen közel álló *kutya* lépett a kifejezésben a helyére.

b) Lehet oka a komponenscserének az is, hogy a kifejezés egyik összetevője mint lexéma visszaszorul a nyelvhasználatban, s helyét valamely más szó kezdi átvenni. Ebben az esetben gyakran a frazeológiai egységben is egy szinonim lexéma lép az érintett elem helyébe. Erre jó példa a magyarból a *duskát iszik* kifejezés alakulása. A fordulat 1552-ből adatolható először nyelvünkben (vö. TESz. 1: 693), s szláv eredetű *duska* eleme még a 19. században is használatos, mára azonban kihalt nyelvünkben. Emiatt a szólás jelentését már az *áldomást iszik* fordulat vette át. Ez ugyan nem újabb keletkezésű, hiszen főnévi komponense már a 12. századból kimutatható (Anonymus: *magnum aldamas fecerunt*), s a TESz. szerint (1: 131) már a 'pohárürítés vásárláskötéskor' jelentése is adatolható a 14. század elejéről. Itt tehát nem egy újabban meghonosodott lexéma szorította ki

⁵ A kifejezés a magyarban nem mutat ekkora változatosságot, MARGALITS (1896) és SIRISAKA (1891) gyűjteményei – azonos formában – tartalmazták a fordulatot, a ma szokásos alakhoz képest mindössze az igehasználat más: *Gyöngyöt nem szokás a disznók elé dobni*. HADROVICS régi nyelvi adatai között találunk viszont olyat, amelyben a *gyöngy* komponens helyén a *gyömbér*-t találjuk (1995: 242): „Közönséges példabeszéddel gyakorta szokták vala mondani, hogy *nem illenék az disznóknak adni az gyömbért*”.

a *duskát iszik* főnévi elemét, hanem egy korábban elterjedt, széles körben használt lexéma, de a változás egyértelműen bekövetkezett.⁶

c) Egy kifejezés valamely elemének cseréjében szerepet játszhat a nyelvi tabukerülés is.⁷ Így például előfordul, hogy a durva stílusminősítésű frazémának a konstituensek „szalonképesebbre” cserélése révén eufemisztikus változataik születnek. Ilyenek például a ’többnyire a jobb pozícióban, ill. a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben’ jelentésű *Mindig az erősebb kutya b..ik* klisének a humorosan eufemizáló változatai, pl. *Mindig az erősebb kutya vitézkedik* vagy *Mindig az erősebb kutya él intenzívebb nemi életet*.

Ezek persze inkább csak alkalmi módosulások, nem tekinthetők teljesen kodifikáltnak, ám nincs szükség megértésükhöz a kontextusra, hiszen az eredeti kifejezés nagy része szerepel a módosított változatban is, s értelmük is ugyanaz, mint az eredeti fordulaté. Előfordulhat azonban az is, hogy a tabukerülés szándékával létrejött változat is kodifikálódik. Ma már ilyennek tekinthetjük a *benne van a szarban* vagy *kihúz a szarból* kifejezések azon változatait, amelyekben a főnévi komponens helyén a *kakaóban/kakaóból*, illetve a *szoaréban/szoaréból* elemek szerepelnek.

Ugyancsak a tabukerülő eufemizmus hozhatta létre a ’hiányos öltözetben, alsóneműben’ jelentésű *ingben, gatyában* kifejezés *ingben, glóriában* változatát. Az illem tabui között (vö. ULLMANN 1973: 260) ugyanis a nemiséggel kapcsolatos fogalmak közül is többet megtalálni, s ezek megnevezésére is gyakran alkalmaznak a nyelvhasználók tabuizáló megoldásokat, például a *brassière* ’melltartó’ szó helyett a *bra*-t. Nyilvánvalóan az (*alsó*)*gaty*a, s egyáltalán a hiányos öltözet is ebbe a fogalomkörbe tartozik, ezért cserélődhetett ki a szólásnak ez a komponense a *glóriában* elemre.

d) A komponenscseré (s vele a modifikációs frazémaképződés) kapcsán meg kell említenünk még egy viszonylag ritka, de mégis számba veendő lehetőséget. Ennek lényege, hogy bizonyos, motivációjukat veszített frazémák esetében a nyelvhasználók megpróbálják a motivációt újraalkotni. Ennek a folyamatnak a során előfordul, hogy a kifejezés valamely komponense is népetimológiasan módosul, ezáltal a frazéma alakja is megváltozik.

Szép példája ennek a jelenségnek a német *Hals- und Beinbruch!* ’Kéz- és lábtörést!’ [szó szerint: Nyak- és lábtörést!] helyzetmondat, amelyet ironikusan olyankor használnak, ha valakinek egy vállalkozáshoz vagy egy előtte álló próbatételhez sok sikert kívánnak. A kifejezéssel kapcsolatban sokan azt gondolják, hogy az a babonás elképzelés áll mögötte, hogy a sorsot irányító erők előszere-ttel változtatják a különböző kívánságokat ellenkező előjelűre. Ezért ha valakinek jót akarunk, akkor rosszat kell kívánnunk neki, például vizsga előtt *egy nagy*

⁶ Igaz, az *áldomást iszik* nem mindenben viszi tovább a *duskát iszik* értelmét, hiszen ez utóbbi poliszém kifejezés (1. a vendég, ill. a házigazda egészségére egy hajtásra kiissza a poharát; 2. áldomást iszik; 3. részegkedik, tivornyázik – vö. O. NAGY 1976: 152), míg az *áldomást iszik* inkább csak ’megállapodás megpecsételése iszik’ jelentésű, de összességében mégis azt mondhatjuk, hogy a *duskát iszik* kifejezésünk ebben a fordulatban él tovább.

⁷ A tabukerülés számos esetben a frazeológiai egységeknek a megszületésében is fontos, hiszen például a *meghal* számos frazeológiai szinonimáját (pl. *örök álomra hajtja fejét, örökre lehunyja szemét, eltávozik az élők sorából, kileheli a lelkét* stb.) is ez a szándék hozza létre.

kalap szart vagy éppen *kéz- és lábtörést*. A német *Hals- und Beinbruch!* kifejezés esetében azonban mégis más a helyzet: szóláskutatók kiderítették, hogy ez egy héber jókívánság-formula, a *hazlôche un brôche* (< *hazlachá* 'szerencse', *b'racha* 'áldás') átvétele, amelyet mind a héber, mind a jiddis nyelvben még ma is használnak. Mivel azonban a németben a motiváltsága nem volt világos, komponenseit idővel hasonló hangzású szavakra cserélték, igaz, ezt a cserét támogathatta a fent említett babonás elképzelés is (vö. RÖHRICH 1991: 633).

Hasonló példa az elsősorban a sziléziai és berlini nyelvváltozatokban használt *Abgemacht, Seife* 'rendben, el van intézve' fordulat is. Ennek a berliniesen *Abjemacht, Seefe* alakban ejtett kifejezésnek a főnévi komponensét sokan a francia *C'est fait* 'meg van csinálva' kliséből eredeztetik: a motiválatlan elemet itt is népetimológiás áthallással és átértelmezéssel cserélték később a 'szappan' jelentésű *Seifé*-re.⁸

Hasonló példa a magyarból a *tudja a dürgést* szólás, melynek *dürgés* eleme eredetileg vadászati műszó volt, s a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját jelentette, hiszen ilyenkor az óvatlanabb madarakat könnyebb volt elejteni. Mivel viszont a kifejezés motivációját nem ismerő szélesebb nyelvközösség számára a vadászati műszó eléggé értelmetlennek tűnhet, egyre többször lecserélik a motiválatlan *dürgés* szót a *dörgés*-re, arra célozva, hogy valaki a mennydörgések tekintetében kiismeri magát. Eltérően azonban az előző német példától, egyelőre nem tűnt el a régi kifejezés, hanem a két változat párhuzamosan él egymás mellett, s nem következett be jelentésváltozás sem, mindkét fordulat 'kiismeri magát, tudja a módját vminek' értelemben használatos.⁹

e) Komponenscsere bekövetkezhet még a frazeológiai egységek kontaminációjá révén is. Mint tudjuk, a szóvegyülés a ritkább szóalkotási módok közé tartozik. Történhet spontán folyamatként, asszociációs zavar folytán, de a létrejött változat uzuális lexémává is válhat (pl. *csokor x bokréta* → *csokréta*, *csupa x kopasz* → *csupas*). A kontamináció azonban lehet tudatos folyamat is (szóvegyítés): így alkották meg a *grépfruit* magyar neveként a *citrom* és a *narancs* szavakból a *citrancsot*.

Hasonló asszociációs zavar szólások használata kapcsán is előfordul, s nem is csak szóbeli közlésben, hanem írásban is. Többnyire akkor következik be, ha azonos vagy hasonló jelentésű szólások töredékesen hívódnak le a mentális lexikonból, és két kifejezés kontaminálódik. Egyre többször adatolható például a *vmi*

⁸ RÖHRICH emellett egy másik komponenscsere lehetőségét is felveti (1991: 1459, 1464): szerinte a kifejezés forrását talán inkább a héberben kell keresni. Létezik ugyanis a németben a *Sela! Abgemacht!* fordulat, illetve ennek fordított sorrendű variánsa az *Abgemacht, Sela!* is. Mindkettőt olyankor használják, ha egy ügynek a szerencsés lezárásához érkeztek. A *Sela* kifejezés a héberből származik, s ugyancsak azt jelenti, hogy 'meg van csinálva'. A *Sela* lexéma a németből már a 16. század óta adatolható, az *Abgemacht, Sela* fordulat pedig a 19. században meglehetősen kedvelt volt, de mivel a *Sela* komponens jelentése a nyelvhasználók körében egyre kevésbé volt világos, idővel kicserélték *Seifé*-re

⁹ O. NAGY szólásgyűjteménye az ismeri [*tudja*] a *dürgést* [*dörgést*] köznyelvi változat mellett (1976: 150) egy *tudja* [*ismeri*] a *zörgést* variáns is feltüntet tájnyelvi adatként (732). Ez további jó példa a motiválatlan komponens motiváltra cserélésének.

van vkinek a füle mögött és a *vaj van a fején vkinek* szólások keveredéséből létrejött *vaj van a füle mögött vkinek* szólás vagy a *kiküszöböli a hibát* és a *kiküszöbölt a csorbát* kifejezések kontaminációjából származó *kiküszöbölt a csorbát* fordulat.

Már ezekben a példákban sem egyszeri nyelvbótlásról van csupán szó, a *kemény dió* és a *nehéz ügy/dolog* kifejezések keveredéséből létrejött *nehéz dió* fordulat pedig még gyakrabban hallható, de írásban is egyre többször megtalálni. A Magyar Hírlap 1994 és 2001 között megjelent összes számát megvizsgálva a keresőprogram azt mutatja, hogy 44 *kemény dió* mellett 8 esetben találunk *nehéz dió* alakot. Ez arra mutat, hogy bár valójában a *dió* nem tud nehéz lenni, azaz elég értelmetlen így a szókapcsolat, mégis terjed ez a forma is.

Ákárcsak a modifikáció által teremtett egyéb elemek, a véletlenszerűen létrejövő szóláskeveredések is eljuthatnak tehát idővel a standardizáció bizonyos szintjére. Ezt tapasztalhatjuk az *összerúgja a port vkivel* kifejezés kapcsán is, amely az *összerúgja a patkót vkivel* és a *rúgja a port* 'táncol' szólások keveredéséből jött létre. Ennek a kifejezésnek az esetében sem végleges azonban keveredés, hiszen használatos még az *összerúgja a patkót vkivel* változat is.

6.3. A komponensek számának megváltozása (elemek hozzáfűzése vagy elhagyása). Új frazeológiai egységek születhetnek úgy is, hogy megváltozik a komponensek száma a frazeológiai egységben. Ez jelentheti bizonyos elemek hozzáfűzését is a korábbi szerkezethez, de éppen fordítva: egyes komponensek elhagyását is. Régi nyelvi adatokban azonban természetesen nehéz bizonyossággal megmondani, hogy ha egy kifejezésnek a maihoz képest további elemei vannak, akkor az a korabeli nyelvhasználatot, azaz a langue szintjét tükrözi-e, vagy csak tudatos, alkalmi modifikációról van szó. Csak ha egymástól független forrásokban is megtaláljuk ugyanazt a kiegészítő elemet, akkor állíthatjuk viszonylagos bizonyossággal, hogy valóban az illető frazéma kibővített változatával van dolgunk.

A 'kerülsz te még bajba' értelmű *Jön még kutyára dér!* helyzetmondathoz létezik például egy régibb *Lesz még békára dér!* variánsa is. Ennek van olyan bővebb változata, amelyben egy a nyelvi kép expresszivitását fokozó, következményes árnyalatú mellékmondat is szerepel: *Lesz még békára dér; hogy a lónak is hasig ér* (vö. O. NAGY 1976: 79). Mindez azzal magyarázható, hogy a béka nem bírja a hideget, „még mielőtt beáll a tél, védettebb helyre húzódik, rendszerint a vizek alján levő iszapba bújik, hogy ott átaludja a telet” (O. NAGY 1979: 320–321). Ezért érthető, hogy a békának komoly veszélyt jelent a hideg időjárás, valóban fenyegető helyzet számára a deres idő beállta – különösen, ha olyan erős a lehülés, hogy nem is csak a talaj mentén fagy.¹⁰

Vannak olyan betoldások, amelyek bizonyos – magukban is használható – szóláshasonlatokat sajátos magyarázatként egészítenek ki. Ezek a magyarázatok gyakran meglehetősen ironikusak, sőt gúnyosak. Régibb szólásgyűjteményekben

¹⁰ A kutyának azonban igazán nem sok veszélyt jelent a hideg idő, így látszólag érthetetlen, miért váltotta fel a szólásban a *béka* komponenszt a *kutya*. O. NAGY szerint (1979: 321) ez azért történhetett, mert a *kutya* lexémát gyakran használják a hitvány ember megnevezésére, szidására is, így alkalmas volt arra, hogy ebben a fenyegető értelmű kifejezésben is a *béka* helyébe lépjen, mintegy 'megállj, kutya, kerülhetsz még te bajba!' értelemben.

felbukkan például a 'meglehetősen gyenge' jelentés kifejezésére az *erős, mint az oláh ecet* szóláshasonlat. Ennek vannak olyan hosszabb variánsai is, amelyekben a kiegészítésből megvilágosodik számunkra, miért is olyan gyenge az oláh ecet: *két v. három v. kilenc icce v. hat liter egy főzet* (vö. O. NAGY 1976: 162).¹¹

Hasonlóan ironizáló kiegészítés létezik az *okos, mint a tordai kos* szóláshasonlathoz is. Ennek O. NAGY gyűjteménye szerint (1976: 382) van egy bővített változata is: *okos, mint a tordai kos, seggel megy(en) vályúra*. S ha valakinek még ez sem lenne elég az illető butaságára utalva, akkor még „rá lehet tromfolni” erre is: *okos, mint a tordai kos, seggel megy(en) vályúra, mégis fővel esik bele*.

Az előbbi folyamat fordítottjával, egy korábbi komponens eltűnésevel állunk vélhetőleg szemben a magyar *résen van* szólás esetében. O. NAGY szerint a kifejezésnek élt korábban egy alakilag teljesebb változata, „amelyet több száz éven át általánosan használtak, s amely csak a legutóbbi két-három emberöltő folyamán rövidült meg a mai alakjára” (O. NAGY 1979: 400). A teljesebb kifejezés *résen van a füle* alakban található meg régibb szövegeinkben, s gyakran felszólító formában használatos. O. NAGY szerint ennek első előfordulása Balassi Bálintnak egy 1577-ben írt levelében adatolható: „annak okáért, hogy gondot viseljek, és *résen legyen az filem*, az mire gondolnom kell” (idézi O. NAGY i. m. 400). Ugyanezt a teljesebb formát HADROVICS is adatolja (1995: 167): Most van ideje, hogy *résen legyen fülünk* (RMDE. 2: 449). Ez a teljesebb forma világossá teszi számunkra, miért alakulhatott ki a *résen van* kifejezésnek az '<óvatosan> figyel, vigyáz, ügyel' jelentése: akinek *résen volt a füle*, az – fülét a régi házak falában egyáltalán nem ritka résekre tapasztva – kíváncsian vagy gyanakvóan hallgatózott.¹² A szólás eredeti formája azonban a múlt század közepére megrövidült, ám – mint O. NAGY írja (uo.) – csak az irodalmi és köznyelvben. Egyes nyelvjárásainkban ugyanis, például Háromszék és Szatmár megye egyes helységeiben vagy Hódmezővásárhelyen még később is a teljesebb változat járta.

Noha két kevésbé ismert, tájnyelvi szólásról van szó, de ugyancsak a kifejezés egy részének elhagyása figyelhető meg a *helyén van, mint Makó*, ill. *helyén van, mint Dorozsma* szóláshasonlatokban is. Ezt a két ironikus felhangú fordulatot, melyek épp azt hivatottak kifejezni, hogy 'rossz állapotban v. nagy bajban van', O. NAGY gyűjteménye is adatolja (1976: 149, 461), de mindkettőhöz zárójelben hozzákapsolja a *mikor a víz elöntötte* kiegészítést. Érdekességgént megemlítené még, hogy O. NAGY gyűjteményében (1976: 239) ezzel a két kifejezéssel szinonim jelentésben megtalálható még a *helyén van, mint Gerjen* hasonlat is, amelyet ugyancsak gúnyosan használnak, de ennek a kiegészítése csak részben hasonló a fenti szólásokéhoz. Az eltérés részben *Gerjen* földrajzi helyzetéből adódik (Duna menti település), másrészt pedig abból, hogy a kifejezés létrehozói még fokozták a szerencsétlenségek körét: *helyén van, mint Gerjen (, mikor hétszer leégett, nyolcadszor meg a Duna elöntötte)*.

¹¹ O. NAGY vadkörte vagy vadalma levéből készített ecetként definiálja az oláh ecetet, de maga is utal szinonimaként az *erős, mint a sörecet* kifejezésre, mely például MARGALITSnál ugyanazzal a toldattal áll: *erős, mint a sörecet, kilenc itce egy főzet* (1896: 652).

¹² HADROVICS ugyanebben az átvitt értelemben a *résen van az elméje* kifejezést is adatolja: *Elméje* Betlen (!) Gábornak is *résen* (uo.).

6.4. A szerkezeti típus megváltozása. Ne feledkezzünk meg végül arról a lehetőségről sem, amikor azáltal teremődnek új frazeológiai egységek, hogy megváltozik az eredeti kifejezés szerkezeti típusa: egy korábbi közmondás lerövidülésével mondatba szerkeszthető szólás keletkezik, vagy éppen fordítva: egy szólás ölt – bizonyos elemek hozzáfűzésével – mondatformát.

Szép példája ennek a folyamatnak a *Nem jó (nagy) úrral/urakkal egy tálból {cseresznyét enni / cseresznyézni}* közmondás alaki változása. Ez a mai magyarban már viszonylag ritkán, illetve inkább csak egy módosult, szólásszerű változatban (*nem jó vele egy tálból cseresznyézni*) fordul elő, jelentése 'veszélyes vele közösködni, együttműködni'. Régibb nyelvünkben azonban viszonylag ismert volt ez a fordulat, amely megtalálható már DECSINÉL is ebben a formában: *Wrual ne egyél czereznét, mert az maguáual meg lóuöldöz* (1598: 24). Ebből a teljesebb formából alakulhatott a fentebbi közmondás, s ez rövidülhetett végül szólássá.¹³

Hasonló példát többet is lehet találni. Szólásformában és tanácsszerű mondat formájában is előfordul nyelvünkben az a kifejezés is, amely arra figyelmeztet, hogy 'nincs értelme az olyanok barátságát vagy szeretetét keresni, akik nem törődnek velünk, vagy lenéznek bennünket', vö. *olyan szekér után fut, amely nem akarja felvenni* ~ *Ne fuss olyan szekér után, amely nem akar felvenni*.

Régi szólás az 'olyan eredménynek örül, amit még el sem ért' jelentésű *előre iszik a medve bőrére* fordulat is, de gyakran használjuk mondat formában, figyelmeztető felhívásként is: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére*. A kifejezés BARÓTI SZABÓ DÁVIDNAK A magyarság virági című munkájában még ebben a formában fordul elő: *Drágán árúlly a medve-bőrt, maga a medvéjét sem látta* (304, vö. NySz. 1: 312).¹⁴ A szólásmondás szinte az összes világnyelvben megtalálható, vö. pl. ném. *die Bärenhaut verkaufen, bevor man den Bären hat*; ang. *Don't sell the bear's skin before you have caught the bear*.

Felmerülhet a kérdés, melyik forma volt előbb: a szólás-e, s abból lett a mondatformájú változat, vagy fordítva? Az anekdota nyomán arra gondolhatnánk, hogy előbb létezett a felszólító változat, hiszen a medve ebben a formában szól az őt elejteni próbáló cimborákhoz. Ám ez egyáltalán nem biztos, ugyanis maga az a gondolat, azaz hogy 'valaki előre örül olyasminek, ami még nem is az övé' afféle kognitív modellként, frame-ként számos egyéb formában is megjelenik a különböző nyelvekben, így a magyarban is, pl. *meg sem fogta a madarat, máris mellestzi/kopasztja vagy háló előtt fog halat*.

¹³ Egy tanulmányomban (FORGÁCS 1997: 72) felhívtam a figyelmet arra, hogy a kifejezésben foglalt szokástól függetlenül erős a gyanúm, hogy nem teljesen magyar frazeologizmussal állunk szemben, hanem a német *mit ihm ist nicht gut Kirschen essen* szólás tükörfordításával.

¹⁴ A szólás egy Európa szerte ismert anekdotából származik. A történet nyomtatásban először Laurentius Abstemiusnak, az urbinói herceg könyvtárosának Hecatomythium című munkájában látott napvilágot 1495-ben. Két jó barát elhatározza, hogy megöli a közeli erdőben garázdálkodó medvét. Hogy bátorságot merítsenek, előtte a kocsmában teleeszik és -isszák magukat, de mivel pénzüik nincs, azt ígérik, hogy majd a medve bőrének az árából fizetnek. A vállalkozás azonban félresikerül: egyikük a fára mászik a medve elől, a másik pedig a földre fekszik, s holtnak tettei magát. A medve megszaglássza, körülforogtatja, végül – mert azt hiszi, tényleg döggel van dolga – otthagyja. Utána a barátja megkérdezi tőle, mit sugott neki a medve, s erre a cimborá így válaszol: azt, hogy máskor ne igyunk előre az ő bőrére.

7. Összegzés. Egy tanulmányban nyilvánvalóan csak vázlatosan lehet tárgyalni azt az igen széles témakört, amely a címből következik. Akiket részletesebben érdekelnek ezek a folyamatok, azok bővebben is tájékozódhatnak említett monográfiám (FORGÁCS 2021) megfelelő fejezeteiből. Annyit azonban reményeim szerint ebben a terjedelemben is sikerült bemutatnom, hogy a frazeológiai egységek létrejötte és változása rendkívül összetett folyamat, de valóban nagyon sok párhuzamosságot mutat a szókincs többi részének változásával. A történeti frazeológia eddigi elhanyagoltsága miatt ezért mindenképpen fontos volna, hogy a korábbinál nagyobb figyelem forduljon az állandósult szókapcsolatok keletkezésének és változásának kérdésköre felé is, s hogy történeti megközelítésük a korábbi évtizedek néprajzi és művelődéstörténeti szempontú, a keletkezéstörténeti kérdéseket és a motiváltságot a középpontba helyező leírásai mellett egyre inkább ezeknek a szókészleti egységeknek a nyelvi, illetve nyelvtörténeti szempontokat előtérbe helyező vizsgálatát is jelentse. A Társaságban elhangzott előadással, illetve ezzel a tanulmányommal ehhez próbáltam másoknak is kedvet csinálni.

Kulcsszók: szókincsbővítés frazeológia, történeti frazeológia, lexikális kölcsönzés, poliszém frazémák, frazeológiai variánsok.

Hivatkozott irodalom

- BARÓTI SZABÓ DÁVID 1803. *A magyarság virági*. Özvegy Weinmüllerné betűivel, Komárom.
- BARZ, IRMHILD 1985. Primäre und sekundäre Phraseologisierung. In: FLEISCHER, WOLFGANG szerk., *Textbezogene Nominationsforschung*. Studien zur deutschen Gegenwartssprache. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 123. Akademie der Wissenschaften der DDR Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Berlin. 119–140.
- BIERICH, ALEXANDER 2012. Zur Entwicklung der russischen Phraseologie im 18–20. Jahrhundert. In: FILATKINA, NATALIA – KLEINE-ENGEL, ANE – DRÄGER, MARCEL – BURGER, HARALD szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 83–112.
- BURGER, HARALD – LINKE, ANGELIKA 1998. Historische Phraseologie. In: BESCH, WERNER – REICHMANN, OSKAR – SONDEREGGER, STEFAN szerk., *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4. 2. kiadás. De Gruyter, Berlin – New York. 1: 743–755.
- BURGER, HARALD 1977. Probleme einer historischen Phraseologie des Deutschen. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* (PBB.). 99. Max Niemeyer Verlag, Tübingen. 1–24.
- DECSI = BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae. [Hasonmás kiadás: ELTE, Budapest, 1978. (ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5.)]
- DRÄGER, MARCEL 2012. Plädoyer für eine diachrone Perspektive in der Phraseographie. In: FILATKINA, NATALIA – KLEINE-ENGEL, ANE – DRÄGER, MARCEL – BURGER, HARALD szerk., *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg. 193–226.

- EHEGÖTZ, ERIKA 1993. Phraseologische Internationalismen in den westslawischen Sprachen und im Deutschen. In: *Frazeológia vo vzdelávani, vede a kultúre – Phraseology in Education, Science and Culture. Zbornik materiálov z. II. medzinárodnej frazeologickej konferencie. Nitra 14. – 16. september 1992. Vysoká škola pedagogická v Nitre. Fakulta humanitných vied katedra slovenského jazyka, Nitra.* 85–91.
- FILATKINA, NATALIA 2007. Formelhafte Sprache und Traditionen des Formulierens (HiFoS): Vorstellung eines Projekts zur historischen formelhaften Sprache. *Sprachwissenschaft* 32: 217–242.
- FILATKINA, NATALIA 2013. Wandel im Bereich der historischen formelhaften Sprache und seine Reflexe im Neuhochdeutschen: Eine neue Perspektive für moderne Sprachwandeltheorien. *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* Volume 4. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 34–51.
- FLEISCHER, WOLFGANG 1997. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. 2. durchgesehene und ergänzte Auflage. Niemeyer Verlag, Tübingen.
- FORGÁCS TAMÁS 1996. Szerecsenmosdatás. *Magyar Nyelv* 92: 331–335.
- FORGÁCS TAMÁS 1997. Nem jó urakkal egy tálból cseresznyét enni. *Magyar Nyelv* 93: 72–74.
- FORGÁCS TAMÁS 2021. *Történeti frazeológia. A történeti szólás- és közmondáskutatás kézikönyve. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 218. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- FÖLDES CSABA 2010. Auswirkungen des Deutschen auf die Phraseologie seiner östlichen Nachbarstaaten. In: KORHONEN, JARMO – MIEDER, WOLFGANG – PIIRAINEN, ELISABETH – PIÑEL, ROSA szerk., *Phraseologie global – areal – regional. Akten der Konferenz EUROPHRAS 2008 vom 13.–16. 8. 2008 in Helsinki*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 91–107.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1992. Gondolatok a történeti magyar frazeológiáról. *Magyar Nyelv* 88: 129–141.
- HADROVICS LÁSZLÓ 1995. *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HRISZTOVA-GOTTHARDT HRISZTALINA – T. LITOVKINA ANNA – BARTA PÉTER – VARGHA KATALIN 2018. *A közmondásferdítések ma: Öt nyelv antiproverbiumainak nyelvészeti vizsgálata*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- JUHÁSZ JÓZSEF 1996. Nemecko–češsko–vengersko–russkie frazeologičeskie paralleli. In: *Dissertationes Slavicae, Sectio Linguistica* 24: 59–68.
- MARGALITS EDE 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MATEŠIĆ, JOSIP – PETERMANN, JÜRGEN 1987. Zur Problematik der arealen Phraseologie am Beispiel des Kroatischen, Russischen und Deutschen. In: BURGER, HARALD – ZETT, ROBERT szerk., *Aktuelle Probleme der Phraseologie: Symposium 27. – 29. 9. 1984 in Zürich*. Peter Lang, Bern/Frankfurt am Main – New York – Paris. 259–267.
- MOKIENKO, VALERIJ 2002. Prinzipien einer historisch-etymologischen Analyse der Phraseologie. In: HARTMANN, DIETER – WIRRER, JAN szerk., *Wer A sagt, muss auch B sägen. Beiträge zur Phraseologie aus dem Westfälischen Arbeitskreis*. Phraseologie und Parömiologie 9. Schneider Verlag, Baltmannsweiler. 231–254.

- MUNSKE, HORST HAIDER 1993. Wie entstehen Phraseologismen? In: MATTHEIER, KLAUS J. – WEGERA, KLAUS-PETER – HOFFMANN, WALTER – MACHE, JÜRGEN – SOLMS, HANS-JOACHIM szerk., *Vielfalt des Deutschen. Festschrift für Werner Besch*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Paris – Wien. 481–516.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR 1979. *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- PIIRAINEN, ELISABETH 2012. *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units*. Series International Folkloristics 5. Peter Lang, New York – Washington D.C. – Baltimore – Bern – Frankfurt – Berlin – Brussels – Vienna – Oxford.
- RMDE. = *Régi magyar drámai emlékek*. 1–2. Szerk. KARDOS TIBOR. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.
- RÖHRICH 1991 = RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg/Basel/Wien.
- SIRISAKA ANDOR 1891. *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967–1976.
- ULLMANN, STEPHEN 1973. *Semantik. Eine Einführung in die Bedeutungslehre*. Deutsche Fassung von Susanne Koopmann. S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Phraseological units as tools for vocabulary building

The three main ways of expanding the word stock of a language are word formation, lexical borrowing and adding new meanings to existing items. However, in the literature, little is said about the fact that these possibilities are also available with respect to lexical units consisting of several words, i.e. phrasemes. The main reason for this deficiency is that researchers of historical linguistics have paid little attention to phraseological units, and phraseologists have paid little attention to aspects of language history. This paper aims to move forward in this respect and to show how phraseological units contribute to the expansion of vocabulary. The short summary presents the main ways of the emergence of phraseological units (primary and secondary phraseologization and their subtypes), discusses the feasibility and system of causes of phraseological borrowing, highlights the possible ways of the polysemisation of phraseological units (parallel and secondary metaphorisation), and discusses the reasons for the emergence of phraseological variants.

Keywords: vocabulary expansion, phraseology, historical phraseology, lexical borrowing, phraseological variants.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem